

ВІДГУК

офіційного опонента

на дисертацію Мацко-Демиденко Ірини Вікторівни

"Зразки мобільної і іммобільної поведінки жителів малих міст",

подану до захисту у спеціалізовану вчену раду Д 26.229.01

на здобуття наукового ступеня кандидата соціологічних наук

за спеціальністю 22.00.03 – соціальні структури та соціальні відносини

Актуальність теми дисертаційного дослідження

Актуальність дисертаційної роботи обумовлена тим, що у суспільстві, що функціонує на власних структурних підставах виникають нові форми соціальних нерівностей, зумовлені як локальними соціальними переміщеннями, так і світовими процесами глобалізації та інформатизації. Це своєю чергою зумовлює появу нових форм територіальної мобільності та іммобільності. З одного боку, з'являються відносна відкритість кордонів держав, нові можливості для подорожей, роботи, навчання, відпочинку і т.д., а з іншого виникають – нові бар'єри, перешкоди мобільності, які використовуються для того, щоб ізолювати чи забезпечити території та відрегулювати потоки мігрантів.

Результати моніторингових досліджень свідчать про те, що соціальна мобільність суттєво впливала і продовжує впливати на формування соціальної структури суспільства України. Для прикладу, події 2013–2014 років в Україні, війна на Донбасі, поява великої кількості вимушених переселенців також привертають увагу до вивчення соціальної мобільності та іммобільності в цьому контексті.

Сьогодні вже не вимагає додаткових доказів твердження про те, що саме малі міста чи не найбільшою мірою постраждали від трансформацій пострадянського періоду та ситуації економічної кризи початку 90-х років минулого століття, наслідки якої й досі не подолані. Такі територіальні утворення як правило монофункціональні, тут історично склався вузький, спеціалізований ринок праці. Закриття підприємств тут означало втрату базису матеріального існування, створювало ситуацію екзистенціальної кризи, змушувало змінювати професію, оволодівати специфічними видами праці й незвичними трудовими навичками. Тобто спонукало значну частину населення, що залишалася жити у таких містах і не переїжджала до більших, здійснювати недобровільну мобільність, вдаватися до різних форм самозайнятості чи, навіть, залишати ринок праці.

Тому надзвичайно актуальним у даному дисертаційному дослідженні є

питання теоретичних та емпіричних розробок щодо типів соціальної іммобільності, об'єктивних і суб'єктивних причин, які б її пояснювали. А також недостатньо розробленими є особливості даного процесу в українському суспільстві, оскільки попередні дослідження стосувалися або ще радянського періоду, де аналізувалися питання стабілізації кадрів на підприємствах і чинники, що утримують від переходу на інше робоче місце, або інших європейських країн (національні та порівняльні дослідження).

Назагал щодо обраної теми, то слід зазначити, що вона є малодослідженою і соціологічне знання має потребу в концептуалізації чинників, які впливають на територіальну іммобільність мешканців малого міста, емпіричному виокремленні і характеристиці зразків мобільної та іммобільної поведінки мешканців малого міста в сучасному українському суспільстві. Об'єктом дисертаційного дослідження авторка обирає мешканців малого міста, територіально іммобільну частину населення. Предметом ж дослідження є чинники територіальної іммобільності мешканців малого міста, зразки мобільної/іммобільної поведінки мешканців малого міста. Такими є вихідні постулати дисертаційного дослідження Мацко-Демиденко І. В.

***Ступінь обґрунтованості наукових положень, висновків і рекомендацій,
їхня достовірність та новизна***

Структура дисертаційної роботи відповідає завданням, що їх окреслила її автор. Концептуальний підхід, запропонований здобувачем, є науковим результатом, отриманим на основі узагальнення теоретичного та практичного досвіду; вивчення наукової літератури та аналітичних джерел; обробки та аналізу матеріалів соціологічних досліджень. Автор дисертації виносить на захист отримані нею одноосібно висновки, що визначають новизну і складають предмет захисту.

У першому розділі дисертаційного дослідження **«Теоретико-методологічний контекст дослідження соціальної мобільності та іммобільності»** здійснено інтерпретацію теоретико-методологічного контексту вивчення мобільності та іммобільності. Водночас дослідження як чинників переміщень індивідів, так і причин та обставин, які обмежують можливості здійснювати чи навіть виключають їх, на думку автора, передбачає існування певних концептуальних умов: розмірність соціального простору-часу, структуру просторових вимірів, теорію відтворення та механізм індивідуальних переміщень.

Одним із пунктів новизни є вперше запропонована концептуально-термінологічна схема дослідження перспектив соціальної мобільності та

імобільності, яка включає такі чотири складові: часову, яку становлять дослідження соціальних переміщень на великих проміжках часу; структурно-просторову, яка представлена вивченням соціальної структури, різних її підпросторів та дослідженнями різних типів переміщень у цих підпросторах; відтворювальну, яка стосується аналізу відтворення суспільства та окремих його складових; мотиваційну, до якої віднесені напрацювання щодо механізму індивідуальної мобільності та зразків мобільної поведінки. На стор. 69 дисертаційної роботи запропонована схема інтерпретації соціальної мобільності /імобільності, що дало підстави автору ґрунтовно розкрити суть такої перспективи, її термінологічне поле і зазначено місце, де вона фіксується.

У першому розділі дисертаційної роботи автор також обґрунтовує пізнавальні можливості якісної методології, що є особливо цінними для досліджень суспільства, що переживає кардинальні зміни. Вивчення процесів соціальної мобільності виокремлено у дослідженнях: способів чи стратегій адаптації до соціальних трансформацій, до нового соціально-економічного середовища; механізму та мотивів міжпрофесійної мобільності спеціалістів із різним рівнем освіти; вимушеної професійної мобільності як найбільш поширених моделей працевлаштування й виживання в різних професійних, освітніх і поселенських групах тощо.

Слід відзначити, що цілком слушно автор наголошує на тому, що дослідження мобільності якісними методами дають можливість розкрити місцевий контекст, тло соціальних переміщень, у тому числі сімейне й локальне, яким відводиться провідна роль у поясненні соціальної мобільності. Якісні методи є незамінними для вивчення стратегій адаптації та трансмісії соціального статусу під час соціальних революцій, в екстремальних історичних ситуаціях, коли розривається звичний контекст життя. Саме завдяки цим методам можна виявити зусилля, яких індивід докладає для здійснення мобільності і які залишаються поза увагою в кількісних дослідженнях соціальних переміщень (с.89).

Зроблено ґрунтовний аналіз зарубіжної літератури щодо вивчення імобільності та її чинників, стратегій у контексті глобалізації, а саме спроби політичних урядів «імобілізувати» небажаних мігрантів; складності соціального та культурного контексту мобільності, а також затрати на переміщення, які часто переважають над перспективами покращення сімейного статусу; проблема належності до певного місця та ностальгії; мобільність та імобільність молоді у зв'язку зі здобуттям освіти в сучасному глобальному світі; територіальна імобільність малозабезпеченого міського населення; імобільність мешканців небезпечних міських районів; символічні та фізичні бар'єри імобільності, які діють на малозабезпечене міське населення; трудова

імобільність робочих неформального сектору та вплив влади і нерівності на імобільність.

У роботі *удосконалено* класифікацію чинників імобільності Т. Файста з економічного капіталу (нерухоме майно і гроші), культурного (тип освіти і професійна кваліфікація), соціального (родинні зв'язки і групові відносини) та символічного капіталу (почуття належності до якоїсь спільноти чи нації) (с.93-95) доповнено концептуальною схемою територіальної імобільності, яка включає «символічні», «мережеві», «ресурсні» та «інституційні» чинники (с.97). Складовими інституційних чинників є сімейні норми, обов'язки, правила; виробничі норми, правила; символічних – звички, прив'язаність до міста, до оточення, до місця проживання. У ширшому контексті сюди можна віднести стереотипи, погляди, переконання, схеми інтерпретації дійсності (габітус у П. Бурдьє), професійну ментальність, культурні особливості. До мережевих автор відносить соціальні зв'язки, які сформувались за час проживання в місті. Соціальні мережі, пов'язані з сім'єю та професійною діяльністю, товариські мережі. Відтак ресурсними чинниками є матеріальний і нематеріальний капітал, який мають індивіди у місті.

Позитивним аспектом у підрозділі 1.3. є виокремлення емпіричних базових показників, які були закладені в інструментарій дослідження. А саме йдеться про такі показники як: професійна кар'єра (зміна посад, професій, місць роботи); мотивація зміни/незміни роботи; перспективи кар'єри та професійної діяльності; ставлення до роботи в приватному/державному секторі; ставлення до зміни місця проживання; наявність/відсутність бажання змінити місце проживання в минулому/сьогодні; мотивація територіальної імобільності; чинники, що сприяють/перешкоджають виїзду; ставлення до заробітків на виїзді; наявність/відсутність бажання залучення у тимчасові заробітки на виїзді в минулому/сьогодні; чинники, що сприяють/перешкоджають виїзду на тимчасові заробітки; обізнаність зі специфікою заробітків на виїзді.

У *другому розділі* дисертаційного дослідження **«Елементи стратегій мобільної та імобільної поведінки мешканців малого міста»** автором здійснено характеристику малих міст, а саме з'ясовано соціально-економічну ситуацію та її вплив на міграційні настрої населення.

Міграційні настрої, на думку автора, можна вважати своєрідним індикатором соціально-економічної ситуації в населеному пункті. Динаміка їх змінюється залежно від поліпшення чи погіршення умов проживання в місті.

Науковою новизною в цьому розділі є те, що автором вперше виявлено такі зразки професійно мобільної та імобільної поведінки мешканців малого міста: «тотально імобільний», «комбінований», «міжорганізаційно мобільний», «зворотний» та «радикально мобільний». Встановлено, що типи професійної

мобільності та іммобільності мешканців малого міста значною мірою спричинені конкретними умовами ринку праці даного населеного пункту та специфікою домінуючого виробництва у місті; («тотально іммобільний» (або «радикально іммобільний») - с.136, «комбінований» - с.141; «міжорганізаційно мобільний» - с.145, «зворотний» - с. 146, «радикально мобільний» - с.146)

Таким чином, дослідження територіальної іммобільності дало підстави виявити відмінності у дослідженнях соціальної мобільності, коли респондент, здійснивши переміщення в соціальній структурі, може пояснити свою поведінку, мотиви вчинених дій, у дослідженні іммобільності не визначаються мотиви, які б респонденти могли усвідомлювати й пояснювати. Натомість існують певні «закріплювачі» або «якорі», під дією яких перебувають індивіди, і їхня дія може відрізнитись своєю силою в різних випадках. Цей термін є, на думку автора, досить влучним для характеристики чинників, що «прив'язують» індивіда до певної позиції в територіальному просторі.

Тому автором *вперше* виокремлено чотири типи чинників територіальної іммобільності або «закріплювачів»: інституційні, символічні, мережеві та ресурсні. Територіальна іммобільність значною мірою залежить від тривалості проживання в місті (с.157, с.169); трудової мобільності (с.155); спеціальності, досвіду (с.152), а також особистих якостей (с.165).

Підсумовуючи, слід відзначити, що автор охарактеризувала основні теоретичні підходи до дослідження мобільної та іммобільної поведінки мешканців малого міста (зокрема, такі його аспекти, як соціально-економічна ситуація у малих містах України та міграційні настрої); з'ясовано причини і мотиви територіальної іммобільності мешканців малого міста; виявлено і охарактеризовано зразки професійно мобільної та іммобільної поведінки мешканців малого міста; з'ясовано їх трудові міграційні установки та ставлення до роботи в приватному секторі.

Отже, автор дисертації цілком впоралася із завданнями, які окреслила для досягнення мети дослідження. Наукові положення, висновки і рекомендації, сформульовані в дисертації, є достатньо обґрунтованими.

***Значущість дослідження для науки і практики,
впровадження наукових результатів, напрями їх подальшого
використання***

Дисертаційне дослідження має практичне значення, а висновки і рекомендації поглиблюють наукові уявлення про соціологічні концепції соціальної мобільності і концептуально-термінологічну схему її дослідження з позицій якісної методології.

Результати дослідження специфіки процесів соціальної мобільності/імобільності можуть бути використані у подальших емпіричних розвідках соціальних процесів структурування сучасного українського суспільства. Окреслені теоретико-методологічні підходи, авторська концептуалізація чинників, які впливають на територіальну імобільність мешканців малого міста, емпіричне виокремлення і детальна характеристика зразків мобільної та імобільної поведінки мешканців малого міста, отримані в ході дослідження, сприятимуть розвитку навчальних дисциплін «Соціальна структура суспільства», «Соціальна стратифікація у сучасних суспільствах», «Соціологія постсоціалістичних трансформацій», «Нерівність у сучасних суспільствах: теорія та практика досліджень».

Основні положення дисертації І.В. Мацко-Демиденко обговорювались на 13 науково-практичних, всеукраїнських та міжнародних конференціях України.

Повнота викладу основних результатів дисертаційного дослідження в опублікованих працях

Дисертаційне дослідження І.В. Мацко-Демиденко є завершеною науковою роботою, а отримані результати, наведені в дисертації та авторефераті, належать її автору. Основні наукові результати дисертації опубліковано у 6 працях, серед них 1 публікація у іноземному і 1 публікація у вітчизняному виданні, включених до міжнародних наукометричних баз. Апробацію результатів роботи засвідчують 13 праць. Додатково відображають наукові результати роботи 4 праці у наукових збірниках, тезах виступів на наукових конференціях.

Повнота викладу наукових положень, висновків і рекомендацій в опублікованих статтях здобувача відповідає вимогам "Порядку присудження наукових ступенів і присвоєння вченого звання старшого наукового співробітника", затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України № 567 від 24 липня 2013 р. Вимогам вищезгаданого Порядку відповідає і оформлення дисертаційної роботи. Основні положення дисертації і зміст автореферату є ідентичними. Зміст опублікованих наукових праць здобувача та автореферату дисертації достатньо повно відображають основні положення дисертаційного дослідження.

Дискусійні положення та зауваження

Деякі положення дисертації та твердження, що їх містить текст, мають дискусійний характер або потребують уточнення.

1. У підрозділі 1.1. «Концептуально-термінологічні схеми інтерпретації мобільності та іммобільності» висвітлено концептуальні підходи до вивчення розмірності соціального простору-часу, структури просторових вимірів, теорії соціального відтворення та механізму індивідуальної мобільності як концептуальних умов дослідження процесів соціальної мобільності/іммобільності. Сам автор використовує цей термін для протиставлення мобільних та іммобільних суспільств, мобільних та іммобільних людей, мобільних та іммобільних думок. Тобто по суті термін «іммобільність» вживається як протилежний мобільності (с.35). Робота б виграла, коли б автор чітко здійснила теоретичну операціоналізацію понять «іммобільність», «зразки іммобільної поведінки». Натомість у підрозділі 1.3. концептуалізовано лише поняття «територіальна іммобільність», «територіально іммобільне населення», «трудові міграції».

2. У підрозділі 1.3. «Програма емпіричного дослідження зразків іммобільної поведінки мешканців малих міст» зроблено ґрунтовну концептуалізацію дослідження та короткий огляд зарубіжної літератури, присвячених вивченню іммобільності в контексті глобалізації. Робота виграла б, якщо автор присвятила цей підрозділ саме концептуальним підходам до вивчення мобільності/іммобільності з обґрунтованим внеском дослідників та виходом на авторську концептуальну схему територіальної іммобільності мешканців малого міста. А саму програму слід було винести в Додатки роботи, в якій мені не вистачає сформульованих гіпотез, які в ході авторського дослідження б підтвердила чи спростувала дослідниця.

3. Дисертаційна робота була б цілісною, якщо автор у теоретичній частині проаналізувала вже усталені типології мобільної поведінки. А саме йдеться, для прикладу, про типологію Т.І.Заславської, яка фіксує такі категорії працівників за їхнім відношенням до мобільності: фактично мобільні; потенційно мобільні фактично стабільні; потенційно стабільні. Перші два можна розглядати як мобільні типи, решта як іммобільні. За готовністю “вписатися” в ринкові відносини та зробити реальні кроки щодо трудової мобільності В.І. Подшивалкіна виділяє чотири групи: активний, потенційний, вимушений тип та “консерваторів”. Є моя авторська типологія трудової мобільності, яка запропонована ще у 1998 р. і апробована неодноразово в емпіричних дослідженнях різних років на регіональному рівні: активно-мобільний, реальний тип мобільної поведінки; потенційно-активний мобільний; пасивний, фактично стабільний; вимушено-активний мобільний та потенційно-пасивний мобільний тип, “зневірені”. Відтак автор, пропонуючи авторські зразки професійно мобільної та іммобільної поведінки, могла використати евристичний потенціал наведених

типологій та опиратися на емпіричний досвід, здійснивши, для прикладу, компаративний аналіз досліджень в регіональному розрізі.

4. У підрозділах 2.2, 2.3, 2.4. за результатами авторського емпіричного дослідження розглянуто соціальний та побутовий контекст іммобільності, зразки пристосування до кризової ситуації: професійна мобільність та іммобільність та окреслено неможливість мобільності через виправдання та обґрунтування. Проте зміст підрозділів роботи виграв, якщо б результати якісних досліджень були структуровані, а саме чітко виокремлено показники, які окреслені в програмі дослідження (с.98), а саме мотивація професійної мобільності/іммобільності; ставлення до роботи в приватному секторі; територіальна іммобільність; досвід зміни місця проживання знайомих; ставлення до виїзду на роботу за кордон; досвід виїзду на заробітки знайомих та образ міста тощо.

5. У роботі зазначено, що додатково використано дослідницький матеріал моніторинрів «Українське суспільство» Інституту соціології НАН України за 2002–2010 роки щодо питань виїзду населення малих міст України з їх населених пунктів та залучення у трудові міграції; дані статистики щодо кількості малих міст України, міграції, зайнятості населення. Чи не варто було б зробити порівняльний аналіз цих років і, для прикладу, 2010-2018 рр., щоб зафіксувати загальнонаціональні тенденції, зміни в міграційних настроях, потенційні загрози трудової мобільності/іммобільності, напрями потенційної територіальної мобільності мешканців малих міст? Зробити це в регіональному розрізі з виокремленням саме малих міст, з огляду на те, що бази даних моніторингу були доступні для автора роботи. Зрозуміло, що автору вдалося провести дослідження зразків мобільної та іммобільної поведінки у 2007 році методом напівструктурованого лейтмотивного інтерв'ю на території, яка зараз є окупованою. Проте у завданнях до дисертаційної роботи, чи при обґрунтуванні методів слід було прописати доцільність саме таких часових рамок дослідження.

6. В цьому ж контексті ще одне побажання до роботи, яке можна розглядати як перспективи подальших досліджень у даній проблематиці. За 5 років війни на Сході України і вимушеної мобільності внутрішньо переміщених осіб (ВПО) з окупованих територій, варто було б в роботі, на нашу думку, окреслити практичне значення отриманих результатів щодо подальших досліджень різних аспектів мобільної/іммобільної поведінки та й зокрема ВПО. Адже саме ВПО можна розглядати як приклад мобільної і іммобільної поведінки, які в силу різних обставин, мотивації, ризиків покинули окуповану територію, повернулися знову на неї чи залишилися там. В Україні проведені численні дослідження з цієї проблематики, використавши які, можна було б говорити про нові тенденції саме щодо предмету та об'єкту дисертаційного дослідження.

**Загальний висновок про відповідність роботи
встановленим вимогам**

Аналіз дисертації, автореферату і публікацій дозволяє стверджувати, що наукова праця Ірини Вікторівни "Зразки мобільної і іммобільної поведінки жителів малих міст" є самостійною, завершеною роботою, в якій отримані нові наукові результати, що є актуальними для теорії і практики і, зокрема, забезпечують розв'язання різноманітних прикладних завдань щодо вивчення та порівняльного аналізу соціальної мобільності та іммобільності в українському суспільстві. Це дає підстави зробити висновок, що дисертація відповідає вимогам "Порядку присудження наукових ступенів і присвоєння вченого звання старшого наукового співробітника", зокрема п. 11, 12, 13, 14 "Порядок присудження наукових ступенів і присвоєння вченого звання старшого наукового співробітника", ухваленого Постановою КМ України № 567 від 24.07.2013 р., а сама Мацко-Демиденко Ірина Вікторівна заслуговує на присудження їй наукового ступеня кандидата соціологічних наук за спеціальністю 22.00.03 – соціальні структури та соціальні відносини.

**Доктор соціологічних наук, професор,
професор кафедри соціології
Львівського національного
університету імені Івана Франка**

Коваліско Н. В.

Підпис Коваліско Н.В. підтверджую:

**Вчений секретар
Львівського національного
університету імені Івана Франка**

Грабовецька О. С.

